

Suomen kielen tutkimuksen näköalat¹

PENTTI LEINO

Vuonna 1851, maaliskuun 14. päivänä, otti Aleksanterin-yliopiston silloinen rehtori Gabriel Rein päärakennuksen alaportilla vastaan kanslerin, joka oli saapunut käynnille Helsinkiin. Perintöruhtinas ja tuleva keisari Aleksanteri II, joka tuolloin oli ollut jo 25 vuotta yliopiston kanslerina, astui suoraan konsistorin kokoushuoneeseen. Niin kuin konsistorin pöytäkirja kertoo, siellä »kutsutti hänen Keis. Korkeutensa erityisesti esiin suomen ja muinaispohjoismaisten kielten dosentin tohtori Matth. Alex. Castrénin ja suvaitsi hänelle armossa antaa Hänen Keis. Korkeutensa samana päivänä allekirjoittaman virkamääräyksen olla professorina suomen kielessä tässä yliopistossa».

Castrén ehti olla vastaperustetussa virassa vain runsaan vuoden ennen varhaista kuolemaansa. Häntä seurasi Elias Lönnrot, joka yhdeksän vuoden jälkeen siirtyi eläkkeelle. Ensimmäinen viran pitkäaikaisista haltijoista oli August Ahlqvist; hänen voi katsoa luoneen lujan pohjan sekä suomen kielen että suomalais-ugrialaisten kielten tutkimukselle yliopistossa. Castrén oli nimittäin ollut uralistiikan ja altaistiikan harrastaja, ja Lönnrotille taas varsinainen kielentutkimus oli jäänyt vieraaksi, vaikka hän olikin keskeinen henkilö siinä työssä, jonka ansiosta suomen kieli kehittyi sivistyskieleksi.

Ahlqvistin kauden lopulla suomen kielen tutkimus oli voimistunut. Oppiaineen ala oli tavattoman laaja, ja sitä alettiinkin vähitellen lohkoa. Ahlqvistilta vapautunutta virkaa hakivat kilpaa Arvid Genetz ja hänen entinen oppilaansa E. N. Setälä. Genetz voitti tiukan ja aikanaan melkoisesti tunnettuohujakin herättäneen kilpailun. Jo seuraavana vuonna professuuri kuitenkin jaettiin, ja Genetz valitsi omaksi alakseen suomalais-ugrilaisen kielen tutkimuksen. Setälä kutsuttiin alkuperäiseen virkaan, jota hän piti hallussaan seuraavat 35 vuotta. Tänä aikana kansanrunoudentutkimus, kansatiede, kotimainen kirjallisuus ja itämerensuomalaiset kielet irtautuivat itsenäisiksi oppiaineiksi ja suomen kielen professuurin ala vakiintui nykyiselleen.

¹ Suomen kielen professorin virkaanastujaisesityelmä Helsingin yliopistossa 9. marraskuuta 1983.

Olennaisilta osin juuri Setälän toimesta rakennettiin se perusta, jolta suomen kielen tutkimus on nykypäiviin saakka kasvanut. Setälä nimittäin esitti jo vuonna 1896 kuuluisan sanakirjaohjelmansa. Olisi laadittava 1) kansankielen sanakirja, 2) vanhan kirjakielen sanakirja sekä 3) nykyisen kirjakielen sanakirja. Varsin pian tavoitteisiin lisättiin vielä 4) karjalan kielen sanakirja sekä 5) suomen kielen etymologinen sanakirja. Hankkeista kaksi on tähän mennessä valmistunut, nimittäin Nykysuomen sanakirja sekä etymologinen sanakirja. Karjalan kielen sanakirjasta puolet on valmiina, ja sekä kansankielen (suomen murteiden) että vanhan kirjakielen sanakirjasta pitäisi ensimmäisen osan ilmestyä suunnitelmien mukaan kahden vuoden kuluessa. Hankkeet ovat siis edelleen ajankohtaisia.

Setälää seurannut Martti Rapola noudatti virassa edeltäjänsä perinteitä; hänen kautensa kesti sekin lähes 30 vuotta, joten fennistiikan voi todella katsoa pysyneen varsin vakaana yli kuusi vuosikymmentä. »Tällä hetkellä suurin osa maamme fennisteistä ja fennougristeista on tavalla tai toisella valjastettu sanakirjatöihin, seikka mihin ulkomaisen kielentutkijan huomio heti kiintyy, vaikka se meistä itsestämme tuntuu aivan luonnolliselta.» Tämä oli Rapolan seuraajan Pertti Virtarannan tilannekatsaus vuonna 1959.

Kaiken kaikkiaan suomen kielen tutkimuksen voimavarat kasvoivat erittäin paljon Setälän ja Rapolan aikana. Kasvun vaikutus oli sitä tuntuvampi, kun se keskittyi lähes kokonaan muutamaan suurhankkeeseen. Seuraava merkittävä ekspansiovaihe alkoi fennistiikassa 50-luvulla korkeakoululaitoksen laajetessa. Sen tuloksena maassamme on nykyisin kaikkiaan 21 suomen kielen professorin ja apulaisprofessorin virkaa yhteensä yhdeksässä korkeakoulussa, ja suomen kielen opetusta on viety aktiivisesti myös ulkomaille, niin että sitä annetaan nyt jo 67 korkeakoulussa kaikkiaan 22 maassa. Toinen, yhtä merkittävä muutos oli se, että luotiin Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, jonka tutkimusresurssit — työpäivinä mitaten — jopa ylittävät korkeakoulujen käytössä olevat.

Tämän hetken fennistiikalla on takanaan pitkä ja melko tasainen historia. Se on kehittänyt lujan tietentradition ja moninkertaistanut voimavaransa. Näköalat ovat siis valoisat?

Tällainen käsitys on kuitenkin liian optimistinen. Päinvastoin voisi jopa katsoa, että tieteenala on kriisissä. Sen aiheuttajina voi pitää kahta toisiinsa kytkeytyvää muutosprosessia, jotka jäsentävät koko fennistiikan kentän uudelleen. Toinen niistä koskee tutkimusyhteisön rakennetta, sen organisatiota, ja toinen tutkimusperinnettä.

Pelkästään tutkimusyhteisöön ja sen rakenteeseen liittyvistä tekijöistä kolme on muita keskeisempiä. Ensinnäkin voimavarat on hajasijoitettu. Sillä on tietenkin monia positiivisia aluepoliittisia vaikutuksia, mutta tutkimuksen ja tutkijankoulutuksen kannalta tilanne on vaikea. Koulutusyksiköistä

jokainen joutuu sijoittamaan huomattavan osan aktiivisuudestaan muualle kuin tutkimukseen; ne pystyvät kyllä tuottamaan maistereita, mutta lisen-siaatteja tai tohtoreita ei synny yhtä vaivattomasti. Toiseksi yliopistolaitok-sen kasvu on pysähtynyt, eikä uusille tieteenharjoittajille tahdo nykyään löytyä tilaa. Käytössä ei ole riittävän tehokkaita keinoja, joilla voitaisiin eh-käistä potentiaalisten tutkijalahjakkuuksien poistuminen korkeakouluista heti perustutkinnon jälkeen. Nämä seikat koskevat tietenkin koko yliopisto-laitosta. Kolmas tekijä sen sijaan lamaa yksinomaan fennistiikkaa.

Aina kuusikymmenluvulle asti suomen kielen tutkimuksen ehdoton pai-nopiste oli Helsingin yliopistossa. Laajat tutkimushankkeet olivat sijoittuneet sen liepeille, ja tutkimusyhteisö oli sen vuoksi varsin keskusjohtoinen. Enti-set asetelmat ovat nyt hajalla, mutta näyttää vievän aikaa, ennen kuin uuteen tasapainotilaan päästään.

Otan esimerkin niistä vaikeuksista, joihin nykytilanne helposti johtaa. Sa-noin, että maassamme on 21 suomen kielen professorin tai apulaisprofesso-rin virkaa kaikkiaan yhdeksässä korkeakoulussa. Täyttämättä niistä on tällä hetkellä kolme. Lähimpien kymmenen vuoden kuluessa vapautuu yksi ainoa virka, mutta sen jälkeen seuraa hyvin nopea sukupolvenvaihdos: viidessä vuodessa siirtyy eläkkeelle toistakymmentä viranhaltijaa. Korkeakouluihin tarvitaan siis runsaan kymmenen vuoden kuluttua suuri määrä pitkälle pä-tevöityneitä suomen kielen tutkijoita, ja heidät tarvitaan hyvin lyhyen ajan-jakson kuluessa.

Kymmenen tai viisitoista vuotta on pitkä aika, ja voisi luulla, että yhdek-sän korkeakoulua tuottaa sen kuluessa helposti vaikka kaksikymmentä tohtoria. Esimerkiksi seitsenkymmenluvun neljänä ensimmäisenä vuonna hy-väksyttiin kymmenen suomen kielen alalta tehtyä väitöskirjaa, niistä yhdek-sän Helsingissä. Miksi siis huolestua?

Ensinnäkin on huomattava, että kahdeksan tuolloin väitelleistä sijoittui välittömästi puheena olleisiin virkoihin. Imu korkeakouluihin oli väkevä, elettiin eteenpäinmenon ja mahdollisuuksien aikaa. Nyt kasvu on pysähdyk-sissä eikä uusille tulokkaille ole tilaa. Toiseksi reservit tulivat tuolloin pää-osin niistä Helsingin yliopiston suomen kielen laitoksen ympärille kasvaneis-ta sanakirjatöistä ja muista hankkeista, jotka sittemmin yhdistettiin Koti-maisten kielten tutkimuskeskukseksi. Ainakin kaksi kolmasosaa siihen men-nessä väitelleistä oli ollut ennen tohtoriksi tuloaan pitkiäkin aikoja näiden hankkeiden palveluksessa. Ne eivät siis olleet pelkkiä aineiston keruu- ja muokkaustöitä vaan samalla aivan keskeinen jatkokoulutuksen väylä.

Nyt tämä tie näyttää olevan lähes tukossa. Myöskään korkeakoulujen re-surssit eivät yksin riitä, sillä ne on siroteltu liian moniin ja liian pieniin yk-sikköihin.

Ilmeinen ratkaisu ongelmiin on hajallaan olevien voimavarojen kokoami-

nen. Korkeakoulujen välisiä kontakteja voidaan pyrkiä lisäämään, Suomen Akatemian tarjoamia mahdollisuuksia on tähänkin mennessä käytetty, ja niitä voidaan ehkä käyttää entistä tehokkaammin. Mutta aivan keskeinen merkitys on nähdäkseni tutkimuskeskuksen ja korkeakoulujen välisen yhteistyön rakentamisella. Kummallakin taholla on kouliintuneita ja oman erikoisalansa hallitsevia tutkijoita, joiden varaan voidaan suunnitella hyvinkin vaativia hankkeita.

Kotimaisten kielten tutkimuskeskus perustettiin vuonna 1976 kokoamalla siihen perinnäisen fennistiikan suurprojektit. Tämä oli monessakin suhteessa onnellinen ratkaisu. Näin ne saatiin yhteisen johdon alaisiksi, ja niiden taloudellinen pohja vakiintui. Ennalta arvaamaton seuraus oli kuitenkin se, etteivät uusi tutkimuskeskus ja maan seuraavaksi suurin fennistinen tutkimuslaitos ole toistaiseksi kyenneet tulemaan toimeen keskenään. Kuvaavaa suhteiden täydelliselle katkokseksi on se, että tutkimuskeskuksen johtokunnassa on edustaja maan jokaisen suomenkielisen yliopiston suomen kielen laitoksesta; ainoastaan niistä lähinnä sijaitseva ja osin samoissa tiloissa toimiva Helsingin laitos on ollut kokonaan sivussa. Ja kuitenkin koko alan tulevaisuus on ratkaisevasti kiinni näiden kahden tutkimusyksikön välisestä yhteistyöstä. Kysymys ei sitä paitsi ole pelkästään helsinkiläisten yhteistyöstä tai sen puutteesta, vaan myös siitä, että eriseuraisuus rämettää vähitellen koko tutkimusyhteisön ilmaston. Huonosta päästä kärsii koko ruumis.

Toiseksi kriisiin johtaneeksi tekijäksi on katsottava liian monoliittinen tutkimustraditio. Setälä toi Suomeen oman aikansa kielitieteellisen modernismin, nuogrammaattisen koulukunnan opit. Alkoi äännehistorian kukoistuskauti, ja sanakirjahankkeiden edetessä nousi toiseksi valtasuuntaukseksi etymologinen sanastontutkimus. Vuosikymmenien kuluessa menetelmät ja tutkimustekniikat tietenkin kehittyivät, mutta näkökulmat eivät sanottavasti uusiutuneet. Väistämätön seuraus oli, että fennistiikka jäi vähitellen sivuun kielitieteen yleisestä kehityksestä. Suomen kielen tutkimus miellettiin kansalliseksi tieteeksi; oman tutkimusperinteen vahvistuessa tuntui yhä luonnollisemmalta eristäytyä, ja tätä verraten itseriittoaista vaihetta kesti aina 1960-luvulle saakka.

Tutkimus ei suinkaan ollut tasoltaan heikkoa; päinvastoin se saavutti huomattavia tuloksia. Mutta kokonaiskuva, joka suomen kielestä hahmotettiin, oli hämmästyttävän yksipuolinen. Syynä oli tietenkin tutkimusperinne, joka ohjasi fennistin etsimään kielestä juuri sitä, mitä hän löysikin: äänne- ja merkityksenmuutoksia ja niiden takaa paljastuvia oletettuja lähtömuotoja.

Perinteinen fennistiikka pitikin kielihistoriaa oikeana kielitieteenä; kielihistorian ydinalueeksi taas katsottiin äännehistoria. Niinpä Martti Rapola kirjoitti vielä vuonna 1966:

Mitä äännehistorian asemasta kielentutkimuksessa nykyisin ajateltaneenkin, se oli silloin [vuonna 1921] vallinneen käsityksen ja on edelleenkin henkilökohtaisen vakaumukseni mukaan kielitieteen kannattava runko, josta oli noustava yhä useammalle taholle levittäytyvän oksiston. Ilman äännehistoriaa ei etymologiaa, ilman etymologiaa ei semantiikkaa, ilman semantiikkaa ei ovea kielen elämän kokonaishahmotukseen.

Sykronisen kielentutkimuksen voi päätellä olleen tästä näkökulmasta toisarvoista, pelkkää kuvausta, kaavamaista deskriptiota, joka ei pystynyt »selittämään» mitään, saati avaamaan »ovea kielen elämän kokonaishahmotukseen». Kuitenkin myös kielihistorian tutkimus ajautui yhtä lailla ulkokohtaiseksi; näkökulman kapeus johti epähumanistiseen, mekaaniseen ja jopa epäkulttuuriseen käsitykseen kielestä. Kentällä liikkuvalla fennistille suomen kielen puhuja oli kielenopas, josta saatiin ammennetuksi sanoja, nimiä, puhunnoksia. Hän oli ensi sijassa side menneisyyteen, ja hänen kielensä oli väline, jonka avulla päästiin rekonstruoimaan suomen kielen ja suomalaisen kulttuurin historiaa. Tällainen lähestymistapa kielsi arvon nykyajalta: todellinen kielenpuhujia tässä ja nyt ei ollut riittävän mielenkiintoinen tutkimuskohde. Menneiden kielimuotojen ja kulttuurikontaktien paljastaminen on tietenkin sinänsä tärkeää. Se ei kuitenkaan ole välttämättä suomen kielen keskeisin tehtävä. Missään tapauksessa se ei ole ainoa.

Humanistinen tutkimus ei voi pyrkiä pelkästään luonnontieteiden metodiseen jäljittelyyn. Kielentutkija ei voi rajoittua siihen, että hän kehittää teknisen apparatuurin tutkimuskohteensa kuvaamiseksi tai rakentaa hypoteettisen kantakielen, josta nykymurteet saadaan johdetuksi. Humanistina hänen on koetettava oppia ymmärtämään kulttuuria ja sen keskeistä elementtiä, kieltä. Kansatieteilijä ei tyydy siihen, että hän kiillottaa auran ja ripustaa sen seinälle; hänen on selvitettävä, kuinka auraa käytetään, kuinka käyttötarkoitus on vaikuttanut sen rakenteeseen, miten ja mistä syystä aura on kehittynyt nykymuotoonsa, mitä merkitystä sen ilmaantumisella on ollut kulttuurille. Samantapaisia ovat kielentutkijan tehtävät. Vaikka hän keskittää huomionsa puheen takaa paljastamaansa abstraktiin järjestelmään, kieleen, hän ei saa kadottaa näkyvistään sitä, että kieli kytkeytyy erottamattomasti käyttäjiinsä, heidän kulttuuriinsa ja jokapäiväiseen toimintaansa omassa yhteisössään.

Onkin traagista, että fennistiikan keräämät arvokkaat aineistot ovat jääneet osittain torsoiksi: nykymuodossaan ne eivät sovellu sellaisinaan palvelemaan aktiivitutkimusta, jonka luonteeseen kuuluu etsiä uusia näkökulmia ja esittää kysymyksiä, joihin vastaamiseen ei vuosikymmeniä sitten ole osattu varautua. Tämän hetken fennistiikka näyttääkin yhä enemmän irtautuvan perinnäisistä aineistoistaan. Silti se pystyy toki edelleen löytämään sellaisia tieteellisesti kiintoisia ongelmia, joiden ratkaisemiseen avaimet nytkin löyty-

vät juuri arkistomateriaalista. Ja toisaalta myös näitä kokoelmia hallitseva tutkimuskeskus kykenee ja — niin haluaisin uskoa — myös pyrkii kehittämään aineistojensa käsittelyyn sellaisia keinoja, jotka entistä paremmin palvelevat teemasta toiseen poukkoilevia aktiivitutkijoita.

Tiede sen enempää kuin yksityinen tieteenalakaan ei kehity tasaisesti. Entisten valtasuuntausten rinnalle syntyy toisia, painopisteet siirtyvät, tehdään uusia alueenvaltauksia. Tiedeyhteisö tarvitsee pitkälle erikoistuneita spesialisteja, mutta kokonaisuutena sen on oltava laaja-alainen ja valmis tarkistamaan tutkimusteemojaan. Sen sisällä on luonnostaan oltava kitkaa: tavoitteista, menetelmistä ja teorioista on väiteltävä. Erilaiset näkemykset ja erilaiset suuntaukset ovat välttämätön käyttövoima tutkimuksen etenemiselle. Tutkimusyhteisö, jossa käydään kiistaa niiden välillä, on terve yhteisö. Mutta tutkimusyhteisö, jossa ei keskustella päämääristä vaan kamppaillaan reviireistä ja jossa tieteellisen väittelyn sijasta käydään instituutioiden välistä taistelua, on halvautunut. Fennistiikan uudelleenorganisoiutumiseen liittyvä vallan hajautuminen on sinänsä positiivinen tapahtuma, mutta se ei saa johtaa siihen, että yhteisvastuu oman alan kehittamisestä katoaa.

Itse perustavoite on kuitenkin kaikille suomen kielen tutkijoille sama: sen selvittäminen, mikä suomen kieli on. Tätä päämäärää ei saavuteta hetkessä; tiedämme itse asiassa vielä melko vähän suomen kielestä, siitä miten käytämme sitä erilaisiin tarkoituksiin, siitä miten se ohjaa ajatteluamme ja myös kahlitsee sitä, siitä miten se on mukautunut käyttäjäkuntansa tarpeisiin, siitä miten se on hioutunut nykyiselleen, siitä millaisen järjestelmän se muodostaa ja millaisia muutoksia siinä tapahtuu. Yritysten ja erehdysten tietä fennistiikka on päässyt tähän asti, ja samalla tavalla sen on jatkettava.

Setälä joutui aikanaan todistelemaan sitä, ettei pelkän suomen kielen professorin ala ole liian kapea. Viimeksi kuluneiden vuosikymmenien aikana fennistiikan tutkimusalue on osoittautunut paljon kuviteltua laajemmaksi, ja nykyään se on jo hajoamassa useiksi toisiinsa melko löyhästi liittyviksi tutkimushaaroiksi, jotka yhdessä rikastavat ja lisäävät suomen kielestä tähän mennessä kertynyttä tietoa. Kehitykseen on vaikuttanut paljolti se, että uusia ideoita ja virikkeitä on alettu yhä enemmän hakea myös kansainvälisestä lingvistiikasta. Suomen kielen tutkimus on tietenkin kansallista tiedettä: juuri meillä on siitä ensisijainen vastuu ja juuri Suomessa sen saavuttamia tuloksia eniten tarvitaan. Mutta silti ei fennistiikkakaan voi toimia pelkästään kansallisessa piirissä, vaan osana globaalista tiedeyhteisöä. Ja siellä tapahtuu tällä hetkellä paljon.

Kielitieteen virta etsii itselleen uusia uomia, eivätkä ne suinkaan kaikki ole kuivuvia puroja. Niille uskaltautuva löytöretkeilijä huomaa yksitoikkoiseksi pelkäämänsä kielen maiseman heräävän eloon: jokaisen mutkan takaa hän löytää ihmettelyn ja ihastelunkin aihetta. Samat mahdollisuudet ovat

avoinna myös fennistiikalle. Jos siinä entiset väylät tukkiutuvat syntyneisiin patoutumiin, elävä tutkimus saattaa hylätä ne kokonaan hakeutuessaan toisille kulkureiteille. Silloin käy niin, että ennen voimakkaina kuohuneet uomat kuivuvat vähitellen mitättömiksi ojasiksi. Se olisi suuri vahinko.

Finnish language research prospects²

PENTTI LEINO

It was E. N. Setälä who really established the foundation from which Finnish language research has developed, right up to modern times. In 1896 he set forth his famous dictionary programme: there should be compiled 1) a dictionary of the vernacular, 2) a dictionary of old written Finnish, and 3) a dictionary of modern Finnish. These projects determined the direction of Finnish language research for decades, until in 1976 they were combined to form the Finnish Research Centre for Domestic Languages, a state-supervised institute independent of the universities.

Setälä brought to Finland the linguistic modernism of his time. Research into the history of sound changes began to flourish, and as the dictionary projects progressed etymological lexicology became another major field. Over the decades the methods and research techniques of course developed; notable results were achieved, but a narrow point of view led to an almost non-humanist, technical and even non-cultural approach to language. To Finnish scholars in the field, a speaker of Finnish was primarily a link with the past, and his language was a tool which made it possible to reconstruct the history of the Finnish language and culture. This kind of approach denied the value of the present: the real speaker here and now was not a sufficiently interesting subject of research.

The valuable material collected by Finnish language scholarship is, in its present

form, inadequate to meet the needs of modern active research, which characteristically seeks new points of view and poses questions that cannot be answered by data collected and organized decades ago. Finnish studies today seem to be becoming increasingly detached from the traditional data collections. To be sure, modern research can still find scientifically interesting problems to which the keys are to be found precisely in the archives. Furthermore, the research institute responsible for the collections has the ability and, probably, also the desire to develop forms of data processing that will better serve the needs of scholars hopping from one topic to another.

In his day Setälä frequently had to assert that a professorship in the Finnish language alone was not too narrow a field. During the past few decades, Finnish language research has expanded considerably, and at the moment it is already splitting into several loosely linked branches. The development has been greatly influenced by the way new ideas and stimuli have been increasingly sought in international linguistic trends. Finnish language research is of course a national science: it is we who bear the primary responsibility for it, and Finland is where its results are most needed. Nevertheless, even Finnish studies cannot function within national circles alone, but as part of the global scientific community. And right now a great deal is happening here.

² Summary of the inaugural lecture delivered by the Professor of Finnish at the University of Helsinki on November 9th, 1983.

PENTTI LEINO

The stream of linguistics is seeking new channels, and they are by no means all just little trickles that will dry up before long. The explorer who ventures out upon them sees that the language scene is not dull and monotonous, as he had feared, but bursting with life. New horizons are also opening up for Finnish studies. If the

old channels there become blocked up with outworn attitudes, the new research will find its way to other passages altogether. And in that case what may happen is that the streams which once flowed so strongly will gradually dry up into insignificance. That would be a great pity.